

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/176030>

Please be advised that this information was generated on 2018-06-18 and may be subject to change.

De moraal van het verhaal

WAAR IS STORYTELLING GOED VOOR?

Grietje DRESEN

INLEIDING Storytelling: wie heeft het begrip de laatste jaren niet voorbij horen komen? Zowel in de context van marketing en bedrijfsfilosofie als in de wereld van de professionele begeleidingskunde lijkt storytelling het nieuwe toverwoord te zijn. Sinds 2012 is er zelfs een heuse Storytelling Academy, gevestigd in het voormalige vormingscentrum voor SDAP-vrouwen De Born te Bennekom en een dependance in Amsterdam.

Wat maakt de kunst van het verhalenvertellen zo populair onder professionele begeleiders? In dit artikel wil ik daarop reflecteren vanuit sociaal-ethisch oogpunt. Mijn vragen daarbij zijn: hoe valt de interesse voor storytelling ofwel een narratieve benadering te verklaren? Wat is de achtergrond ervan? Welke methodiek wordt gebruikt, in de begelei-

dingskunde en (meer concreet) bij loopbaanbegeleiding? En hoe moeten we deze focus op het profileren van het levensverhaal sociaal-ethisch waarderen? Welke waarden komen in de context van storytelling naar voren en welke minder? En wie is daarmee gediend?

Kortom: waar is storytelling in de professionele begeleiding goed voor, in de morele zin van het woord 'goed'? Na een korte, globale introductie werk ik deze vragen uit aan de hand van een voorbeeld, de Career Con-

Dr. G. Dresen is universitair docent ethiek en supervisor in de MA Geestelijke verzorging van de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Website: www.ru.nl/personen/dresen-m. E-mail: g.dresen@ftr.ru.nl.

struction Theory van de Amerikaanse psycholoog Mark Savickas, wiens werk ook in Nederland steeds meer ingang vindt.

GROTE VERHALEN De aandacht voor het vertellen van verhalen komt voort uit de moderne - of, cultuurfilosofisch preciezer: postmoderne - relativering van de 'grote verhalen'. Sinds de postmoderne faillietverklaring van de grote narratieven die een overkoepelend systeem van betekenisgeving aanreikten ter ordening van het individuele en sociale leven, zijn mensen in een pluriforme samenleving aangewezen op kleinere, zelfgekozen of zelfgeconstrueerde verhalen, ten einde hun leven betekenis en richting te geven.

Het begrip grote, meta- of masternarratieven werd geïntroduceerd door de Franse filosoof Jean-François Lyotard, in zijn inmiddels klassieke werk *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir* (1979). Het begrip is inmiddels eindeloos becommentarieerd en gecorrigeerd, maar ondanks al die correcties blijft de typering 'grote verhalen' (en vooral het failliet daarvan) circuleren voor de kenschetsing van de hermeneutische conditie van de moderne westerse cultuur, zoals die al eind negentiende eeuw door een filosoof als Friedrich Nietzsche werd aangekondigd. Heel in het kort houdt die (post)moderne conditie in dat we niet meer kunnen uitgaan van het bestaan van een absolute waarheid, een 'God' of een overkoepelend normatief kader dat ons van bovenaf houvast geeft, als het gaat om het funderen van onze kennis en onze moraal. Al onze kennis en moraal is 'perspectivisch', wordt 'geconstrueerd' vanuit onze eigen context en perspectief, en (vaak onbewust) vanuit onze eigen belangen.

Denk daarbij bijvoorbeeld aan de verhitte

discussies over de al dan niet racistische herkomst en uitwerking van Zwarte Piet. De meest fervente verdedigers van beide polen in de discussie zijn vaak niet in staat om te zien dat hun stellige morele gelijk een perspectivisch gelijk is, verknoopt met historische en actuele belangen, en dat de waarheid - zoals het spreekwoord zegt - meestal in het midden ligt. 'Je moet het ook van de andere kant bekijken', was de lijfspreuk van mijn vader, en een dergelijk van-de-andere-kant-bekijken moet nu, als intermenselijke perspectiefwisseling in een pluriforme en postmoderne context, de vroegere metafysisch gefundeerde denksystemen vervangen.

Overigens werden dergelijke intermenselijke, op wederkerigheid gebaseerde regels ook wel verwoord binnen de religieuze of anderszins 'grote' ethische denksystemen, maar zij ontleenden hun legitimiteit dan aan hun optekening in heilige geschriften (als expressie van Gods woord, of als woord van belangrijke profeten en leraren) en dus niet alleen aan de seculiere, intermenselijke redenering als zodanig. De aloude gulden regel 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet', is een voorbeeld van zo'n intermenselijke regel die (ook) in alle grote godsdiensten en levensbeschouwingen voorkomt (zie Dresen, 2000).

De Franse filosoof Paul Ricoeur nam juist deze regel als uitgangspunt voor zijn 'kleine', seculier gefundeerde ethiek, in het boek dat als titel een variant van de gulden regel meekreeg: *Soi-même comme un autre* (1990). Deze erudiete studie van de sinds 1970 in Chicago docerende (en inmiddels overleden) Ricoeur verscheen in 1992 onder de titel *Oneself as another*, en heeft vooral via deze Engelse uitgave invloed gehad op al die filosofen, psychologen en ethici die hun mens-

beeld wilden herijken op basis van de nieuwe, postmoderne en constructionistische inzichten, zonder mee te gaan in het cynische 'anything goes' van het postmodernisme.

NARRATIEVE IDENTITEIT Ricoeur legde met *Oneself as another* en eerder werk - met name *Temps et récit* (1983, 1984; vertaald als *Time and narrative*) - een belangrijke basis voor het begrip narratieve identiteit, dat zo belangrijk werd voor de theorievorming rond storytelling. Ricoeur betoogt dat de mens een verhalenvertellend wezen is, en dat juist via en in dat vertellen van verhalen de identiteit van de mens gevormd wordt. Hij gaat daarbij al uit van de (post)moderne conditie van de teloorgang of relativisering van de grote verhalen.

Ricoeur laat zien hoe mensen ook in die nieuwe, geïndividualiseerde context voor zichzelf een identiteit creëren via het vertellen van verhalen; vaak zijn dat losse, in concrete contexten geïmproviseerde deelverhalen. Als zij gaandeweg, meer of minder bewust, deze losse verhalen combineren en van een zekere causaliteit voorzien, worden de kleine verhalen het verhaal over onszelf. Dat wil zeggen: de deelverhalen dragen gaandeweg bij aan de constructie van onze narratieve identiteit. Een goede Nederlandstalige samenvatting van Ricoeurs concept van narratieve identiteit is online te vinden in een artikel van Jos de Mul (2000).

In het werk van de Amerikaanse psycholoog Mark Savickas - tegenwoordig een van de meest toonaangevende theoretici op het gebied van de loopbaanbegeleiding - wordt deze individuele constructie van de narratieve identiteit gesystematiseerd tot een uitgewerkte methodiek van 'career counseling'. In 2011 verscheen het gelijknamige boek, waarin hij zijn eerdere werk op het gebied

van storytelling als 'career construction' samenvatte (zie o.a. Savickas, 2013). Het eerste artikel waarin hij postmoderne en sociaalconstructionistische theorieën introduceerde binnen de destijds gangbare theorieën en methodieken voor 'vocational counseling', verscheen in 1993.

Savickas maakt in zijn werk gebruik van de inzichten van Ricoeur, met name van het door hem filosofisch onderbouwde begrip narratieve identiteit, en vertaalt dat begrip op - naar mijn smaak - typisch Amerikaanse wijze naar de theorie en praktijk van de 'loopbaanconstructie'. De theorie rond storytelling heeft in zijn werk daardoor veel weg van een voor postmodernisten vertaalde 'American dream', met alle optimisme van dien.

Al te kritisch samengevat zou je kunnen zeggen dat de 'career construction theory' de ideologie van de selfmade (wo)man herneemt, opgefrist in een kleurrijk narratief jasje ('career as story'). Maar met zo'n simpel oordeel doe ik zijn inzet, sociale analyses en methodiek onvoldoende recht, en loop ik bovendien op de zaken vooruit. Daarom nu eerst een schets van de door Savickas ontwikkelde methodiek van loopbaanbegeleiding.

LOOPBAANCONSTRUCTIE Alvorens ik overga tot een schets van de door Savickas ontwikkelde narratieve methodiek in de context van de loopbaanconstructie, eerst nog iets over dat begrip constructie. In talloze artikelen, deels samengevat in zijn boek uit 2011, gebruikt Savickas voortdurend de begrippen constructie, deconstructie en reconstructie (van iemands kleine verhalen in een groter, identiteitsvormend verhaal, dat kan helpen bij loopbaankeuzes) en vat deze benadering samen onder het trefwoord 'constructionism'.

Voor de geschoolde West-Europese lezer lijkt dat te verwijzen naar de verzamelterm constructionisme (ook wel benoemd als constructivisme), gebruikt voor al die filosofische en psychologische benaderingen waarin de werkelijkheid, en met name onze perceptie en kennis daarvan, worden beschouwd als constructie van de eigen, door onze context gekleurde waarneming. Deze betekenis van het begrip constructionisme heeft vooral kennistheoretische implicaties, en wordt in Amerika meestal nader bepaald als 'social constructionism'. Belangrijke woordvoerders van deze traditie zijn in Amerika de sociologen Peter Berger en Thomas Luckmann met hun *The social construction of reality* (1966), waarmee ook Ricoeur voortdurend in gesprek is.

Savickas lijkt zijn gebruik van de termen constructie, deconstructie en reconstructie echter vooral te enten op de invulling ervan in het constructionisme als psychologische leertheorie (zoals onder andere uitgewerkt in de 'personal construct psychology' ofwel PCP). Dat onderscheid lijkt misschien ver gezocht, en het zou ook te ver voeren om er hier nader op in te gaan - geïnteresseerden verwijs ik naar het uitgebreide, voortdurend bewerkte lemma 'Social constructionism' in de Engelstalige Wikipedia, met uitvoerig notenapparaat - maar het heeft wel gevolgen voor Savickas' werkwijze. De individuele en optimistische insteek die mij als ethica zo opviel, is waarschijnlijk grotendeels te verklaren vanuit deze achtergrond in het Amerikaanse constructionisme als leertheorie, ontwikkeld voor therapeutische doeleinden, ook al verantwoordt Savickas zijn benadering uitdrukkelijk ook vanuit cultuurfilosofische diagnoses van onze postmoderne tijd. Savickas situeert zijn aanpak en methodiek namelijk heel uitdrukkelijk tegen de achter-

grond van de veranderende arbeidsomstandigheden in de eenentwintigste eeuw. Door de flexibilisering van de arbeidsmarkt zijn mensen gedwongen hun 'employability' op peil te houden en moeten zij hun loopbaan actief sturen via 'adaptability, intentionality, life-long learning, and autobiographical reasoning', aldus Savickas' eigen samenvatting van die nieuwe situatie (2011a, p. 251). Zijn methode van loopbaanbegeleiding via het helpen reconstrueren van de narratieve identiteit zou mensen beter toerusten om de voortdurende transities die werk en leven in de eenentwintigste eeuw van hen vragen, actief mee te voltrekken. De coachee wordt zo 'manager' van de eigen levensloopbaan, en daarmee ook van de eigen identiteit; zowel door proactief te anticiperen op de flexibiliteit die gevraagd wordt, als door retrospectief de steeds nieuwe werk- en levenservaringen te verwerken in de microverhalen die samen het narratieve zelf 'in progress' vormen. De zichzelf vertellende werknemer wordt zo als het ware een wandelend portfolio, met steeds een toepasselijk verhaal over zichzelf bij de hand.

Om te helpen dit mentale portfolio te activeren of herschikken als mensen zoekende zijn (naar werk, naar zichzelf, naar zin) stelt Savickas in *Career counseling* (2011b) voor om een vast aantal stappen te doorlopen. In recente artikelen (o.a. Savickas, 2015) en een recent interview (Vess & Lara, 2016) benadrukt hij overigens dat zijn narratieve werkwijze niet alleen van toepassing is op loopbaanbegeleiding, maar op alle vormen van counseling waarbij mensen geholpen worden zelf betekenis en richting aan hun leven te geven. Savickas noemt dit 'life design'.

JE LEVEN ONTWERPEN (Levens)loopbaanbegeleiding start - althans in Savickas' boek

uit 2011 - met een uitgebreid 'career construction interview'. Ook in eerder werk was deze start cruciaal, maar het werd toen nog benoemd als 'career-story interview'. De nieuwe benaming toont het toenemend belang van actieve constructie en reconstructie door de cliënt zelf, geholpen door de vragen van de counselor. Deze vragen zijn bedoeld om de cliënt te helpen zich meer bewust te worden van zijn identiteit en 'passies', door het verkennen van de sociale, intellectuele en emotionele voedingsbronnen die iemand maken tot wie hij op dat moment is.

Belangrijker is echter dat de precieze maar ongebruikelijke vorm van de vijf initiële vragen het proces van storytelling op gang moet brengen. De vijf vragen nodigen de cliënt uit tot het vertellen van microverhalen over zichzelf, die later met hulp van de counselor worden ingepast in de (re)constructie van de eigen identiteit, als een 'neverending story'. In de vijf initiële vragen wordt de cliënt gevraagd naar diens belangrijkste rolmodellen of voorbeelden, zijn favoriete tijdschriften, tv-programma's en websites, het meest geliefde verhaal in een boek of film, en de gezegden of uitspraken ('quotations') die voor iemand het meest veelzeggend zijn.

De vijfde vraag wordt pas gesteld als er voldoende vertrouwen lijkt te zijn, en betreft iemands drie vroegste herinneringen, die - juist als vroegste herinneringen - tevens beschouwd worden als metafoor voor waar iemands hart en belangstelling ten diepste naar uitgaan ('preoccupations'). Na de cliënt zo op gang te hebben geholpen met het vertellen van deelverhaaltjes over zichzelf, sluit de begeleider het interview af met de open vraag of er nog iets toegevoegd moet worden aan het aldus ontstane plaatje.

Voorafgaand aan de tweede sessie bestudeert de begeleider alle verkregen verhalen

nog eens grondig, om daaruit vast een basispatroon en basale scenario's te destilleren. In de tweede sessie wordt de cliënt dan via gerichte vragen gestimuleerd om de deelverhaaltjes zelf met elkaar in verband te brengen en in te passen in een (voorlopig) 'life portrait'. Dit levensportret is bedoeld als ijkpunt bij het in kaart brengen van actuele problemen en bij het maken van keuzes met betrekking tot de toekomst. Belangrijk hierbij is het onderkennen van de (vaak onbewuste) patronen of scenario's die op het toneel van iemands leven steeds terugkeren.

Op basis van dit levensportret en de daarin terugkerende scenario's worden de huidige problemen van de cliënt, of de keuzes waarvoor deze zich gesteld ziet, geanalyseerd. De counselor stelt zich hierbij actief vragend op, ten einde het grotere verhaal van de cliënt als het ware 'in het leven te luisteren' ('listening for a story, not to a story'). Dit grotere verhaal is natuurlijk geen gesloten script, maar veeleer de ontwikkelingsgang van een personage ('character arc'); de counselor helpt de cliënt te ontdekken welke vervolgstappen het beste passen in het grotere verhaal, mede op basis van de uiteenlopende informatie uit de deelverhaaltjes. Het is de bedoeling daarbij te focussen op de elementen die het zelfbeeld van de cliënt positief bevestigen en de cliënt te stimuleren doelen te stellen; niet alleen doelen voor de nabije toekomst, maar ook levensdoelen die aansluiten bij de gaandeweg ontdekte narratieve identiteit (of preciezer, zoals Savickas het noemt: 'identity narrative'). De cliënt wordt gestimuleerd om dit aldus gearticuleerde, open narratief samen te vatten in een enkele zin: 'Ik zal gelukkig en succesvol zijn als ik ...' Een dergelijk, vanuit de narratieve identiteit verwoord levensmotto moet houvast en richting geven in lastige situaties en

in fases van transitie, die voor steeds meer mensen steeds vaker voorkomen.

De laatste fase in het traject van (levens) loopbaanconstructie is het vertalen van het opgediepte maar open levensverhaal en levensmotto in concrete stappen; eerst klein en verkennd, en vervolgens concreter en planmatiger, gericht op doelen die passen bij het levensmotto.

GOED VOOR WIE? De door Savickas aange-reikte methodiek om cliënten te stimuleren de flexibilisering van de arbeidsmarkt niet slechts passief te ondergaan, maar schrijver en manager van het eigen leven te worden via storytelling, zal voor de meeste professionele begeleiders niet onbekend klinken. Ook wie nooit eerder van Savickas gehoord heeft, zal elementen uit een dergelijke narratieve benadering gebruiken. In Nederland werd deze onder andere geïntroduceerd in het boek *Narratieve begeleidingskunde* van Banning en Banning-Mul (2005), overigens zonder verwijzing naar Savickas, en met uitdrukkelijke aandacht voor de maatschappelijke context van de coachee.

Het gedachtegoed van Savickas is niet uniek, maar schatplichtig aan de door Ricoeur, Foucault en anderen aangebrachte 'narratieve wending' in het sociaal-constructionisme, en in het geval van Savickas ook aan het Amerikaanse constructionisme als leertheorie, dat doorwerkte in de meeste theorievorming over supervisie en coaching. Ook de namen van hedendaagse postmoderne filosofen als Zygmunt Bauman - door Savickas aangehaald om te onderbouwen hoezeer we in deze 'vloeiende' tijden van individualisering en globalisering een nieuwe, narratieve vorm van begeleiding nodig hebben - zullen voor veel begeleidingskundigen niet onbekend klinken.

'Designing your life, by constructing the story of your life', zo zou je Savickas' methode kunnen samenvatten. Elke begeleider die wordt ingeroepen om de cliënt te helpen bij de ontwikkeling van zijn (professionele) identiteit, zal elementen van een dergelijke narratieve methode gebruiken en de identiteit van de cliënt niet als vaststaand gegeven beschouwen. Wat dat betreft weerspiegelt het werk van Savickas wat velen van ons al doen, denk ik - zij het wellicht minder methodisch. Tegelijkertijd vormt zijn werk een goede aanleiding om ons af te vragen of een dergelijke voorstelling van de levensloopbaan als zelfontworpen verhaal voldoende recht doet aan alle structurele - of juist toevallige - gebeurtenissen in het leven.

Savickas zou hier ongetwijfeld inbrengen dat zijn narratieve benadering juist bedoeld is om hiermee op de meest adequate, bij jou passende manier te leren omgaan, opdat je er niet slechts slachtoffer van bent. Vooral de revolutionaire verandering van de arbeidsmarkt en verregaande digitalisering van communicatie en werk doen volgens hem een ongekend groot beroep op het individuele aanpassingsvermogen, wil men in deze tijd van flexwerkers en jobhoppers niet als verliezer achterblijven. Je 'identity narrative' goed voor het voetlicht kunnen brengen kan je, volgens hem, dus helpen; niet alleen bij het vinden van al dan niet tijdelijk werk, maar ook bij het steeds opnieuw onderzoeken van wat dat werk je brengt en of het nog bij je past. Het kan er ook toe leiden dat je je focus meer verlegt naar onbetaald werk, hobby's of de zorg voor naasten (als dat financieel mogelijk is).

We herkennen deze insteek als het onderzoeken en profileren van je passies, de 'Waar word je blij van?'-vraag, en ik zal de laatste zijn om te beweren dat dergelijke vragen in

professionele begeleiding geen gouden vragen zijn. Of in ieder geval onmisbaar bij het onderzoeken van vastgelopen situaties, het zorgelijk terugdeinzen voor keuzes, enzovoort. En we hebben als supervisors of coaches nu eenmaal vaak met dergelijke situaties van de individuele cliënt te maken. Maar tegelijkertijd vraag ik me af of, door die strikt individueel-narratieve benadering via ieders hoogst persoonlijke passies, andere waarden niet in het gedrang kunnen komen. Ik denk daarbij aan de waarden die Ricoeur in zijn 'kleine ethiek' in verband brengt met het goed leven met en voor anderen, in rechtvaardige, menswaardig functionerende instituties. Aan waarden als zorgzaamheid, verantwoordelijkheid, solidariteit en loyaliteit. Niet alleen als strikt persoonlijke voorkeur of passie, maar als waarden (en de daaruit voortvloeiende normen) die onmisbaar zijn voor het inrichten en in stand houden van menswaardige samenlevingsverbanden, waarin het goed leven is.

WIJSHEID IN GROTE VERHALEN Natuurlijk hoeven we als professionele begeleider geen moralist te worden en met opgeheven vinger te wijzen. Maar wat in de grote verhalen besloten lag - en er naar mijn stellige overtuiging ook als *wijsheid* in besloten lag, ondanks alle vastgeroeste mythevorming en normbepaling daaromheen - was het inzicht dat niemand leeft vanuit en voor zichzelf. We zijn verhalende wezens, altijd al, omdat we niet kunnen leven zonder verbanden en de betekenisgeving die daarin wordt overgedragen. In tijden en culturen met minder welvaart, pluriformiteit en keuzemogelijkheid vielen de betekenisgevende verbanden samen met de leefverbanden, dat wil zeggen, de verban-

den die je nodig had voor lijfsbehoud. Wij kunnen nu tot op zekere hoogte kiezen in welke verbanden we willen leven, welk verhaal we willen vertellen en hoe we ons leven als verhaal willen ontwerpen. Maar we blijven mensen die ergens bij willen horen, al is het maar tijdelijk, en die hun keuzes willen inbedden in een groter verhaal.

Ik denk dat we onze cliënten geen dienst bewijzen als we daarbij alleen focussen op hun individuele verhalen en passies, op wat hen blij maakt, maar dat we ook op adequate wijze aandacht moeten hebben voor gevoelens van ontheemding, desoriëntatie en zinloosheid. Dat wil zeggen: voor de (al dan niet latente) behoefte om ergens bij te horen, je in te voegen in een verband of verhaal dat je overstijgt, dat groter is dan jezelf en dat jouw persoonlijke verhaal zin kan geven.

Feitelijk worden onze microverhalen altijd gedragen door de context waarin we opgroeien en wat we daarin meekrijgen als bagage, als 'rugzakje' voor de toekomst. Maar ik denk dat we er als begeleiders goed aan doen om mensen niet alleen bij tijd en wijle hun rugzakjes te laten omkiepen, de inhoud sorterend op wat hen blij maakt, maar om hen ook te stimuleren aandachtig of kritisch om zich heen te kijken. Want zonder ons af te vragen hoe de grote en kleine verbanden waarin we leven eraan toe zijn, hoe ze werken, en wat je zelf kunt bijdragen aan het goed functioneren ervan, zal een persoonlijk levensontwerp het risico inhouden ons voortdurend op te jagen en ons als enige verantwoordelijk te maken voor ons succes of juist onze 'mislukkingen', burn-outs en depressies (zie in dit verband ook het pleidooi van De Ruiter in nummer 2017/2).

Waarden als dankbaarheid en dienstbaarheid, loyaliteit, solidariteit en rechtvaardigheid - zo essentieel voor goed samenleven -

raken gemakkelijk op de achtergrond in een individuele loopbaanconstructie, ontworpen als persoonlijke successtory. Maar zonder die sociale waarden die in vrijwel alle grote

verhalen behoed en doorgegeven werden, zal het verhaal van ons leven waarschijnlijk niet goed aflopen.

LITERATUUR

- Banning, H. & Banning-Mul, M. (2005). *Narratieve begeleidingskunde. Hoe het gebroken verhaal professioneel te waardenen*. Soest: Nelissen.
- Dresen, G. (2000). Wat jij niet wilt dat u geschiedt ... Spreekwoorden als expressie van alledaags ethos en bron voor intercultureel gesprek. *Tijdschrift voor Theologie*, 40, 23-42.
- Mul, J. de (2000). Het verhalende zelf. Over persoonlijke en narratieve identiteit. In M. Verkerk (red.), *Filosofie, ethiek en praktijk* (pp. 201-2015). Rotterdam: Rotterdamse Filosofische Studies.
- Ricoeur, P. (1983). *Temps et récit, dl. I*. Parijs: Seuil.
- Ricoeur, P. (1984). *Temps et récit, dl. II*. Parijs: Seuil.
- Ricoeur, P. (1990). *Soi-même comme un autre*. Parijs: Seuil.
- Ruiter, J. de (2017). Maatschappijbewust begeleiden: een tegenlied. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 6 (2), 2-8.
- Savickas, M.L. (1993). Career counseling in the post-modern era. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 7, 205-215.
- Savickas, M.L. (2013). Career construction: theory and practice. In S. Brown & R.W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: putting theory and research to work* (pp. 147-183). Hoboken, NJ: John Wiley.
- Savickas, M.L. (2011a). New questions for vocational psychology: premises, paradigms, and practices. *Journal of Career Assessment*, 19, 251-258.
- Savickas, M.L. (2011b). *Career counseling*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Savickas, M.L. (2015). Life designing with adults: developmental individualization using biographical bricolage. In L. Nota & J. Rossier (Eds.), *Handbook of life design: from practice to theory and from theory to practice* (hfst. 10). Boston, MA: Hogrefe.
- Vess, L. & Lara, T. (2016). Career counseling and family therapy: an interview with Mark Savickas. *Family Journal*, 24, 85-94.